

הקריאה הראשונה אל החרות

הרב פרופ' לורד יונתן סאקס

אמר ר' יוחנן: כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה אתה מוצא ענוותנותו... דבר זה כתוב בתורה: "כי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם הוּא אֱ-לֹהֵי הָאֱ-לֹהִים וְאֲדֹנֵי הָאֲדֹנִים הָאֵ-ל הַגָּדֹל הַגָּבֵר וְהַנּוֹרָא אֲשֶׁר לֹא-יִשָּׂא פָנִים וְלֹא יִקַּח שֹׁחַד", וכתוב בתריה "עֲשֵׂה מִשְׁפָּט יְתוֹם וְאֶלְמָנָה וְאֶהָב גֵּר לְתֵת לוֹ לֶחֶם וְשִׂמְלָה".

איננו יודעים מדוע דווקא בעם ישראל, עם קטן וחסר ייחוד מכל בחינה שהיא, נשמעה הקריאה האלוהית שהייתה עתידה לשנות לא רק אותה אלא גם את האופקים המוסריים של המין האנושי. השרידים הארכיאולוגיים שנותרו מאותם ימים דלים מכדי לשפוך אור על רצף האירועים שהוביל לכך. רק מעט יכול היה לשרוד, כי מטבע הדברים לא מדובר כאן בניצחונות צבאיים גדולים שתועדו בכתובות ניצחון על גבי בניינים מונומנטליים, אלא על מהפכה תודעתית.

טעות היא לחשוב שדתו של עם ישראל הקדום התקיימה במנותק מכל הקשר היסטורי. מערכות חוקים התקיימו בעולם עוד לפני מערכת החוקים שהציג משה – וחוקי חמורבי הם רק הדוגמה המפורסמת ביותר ששרדה מהעת העתיקה. מסמכים ממסופוטמיה, ממצרים ומממלכת החיתים מייחסים למלכים מעשים של צדק וטוב לב. הברית – המושג החשוב ביותר במקרא ובהגות היהודית בכלל – היא מוסד קדום, חלק מאוצר המילים הדיפלומטי של המזרח הקרוב בימי האבות, שהופיע במיוחד כצורה של הסכם שלום בין עמים. אפילו המונותיאזם עצמו, שאמנם החל בעם ישראל, הופיע בצורה מוקדמת ברפורמות הדתיות הכושלות של אמנחותפ הרביעי, שביקש לצמצם את מספר האלים בפנתיאון המצרי. לא נעשה צדק עם מקוריותה של אמונת ישראל אם ננסה לנתקה כליל מההיסטוריה, כי דווקא בתוך ההיסטוריה ובאמצעותה חש עם ישראל בהשגחה העליונה.

קול המהפכה

עם זאת, אין ספק שדת ישראל הקדומה הייתה אחת התמורות המדהימות ביותר שהתחוללו בדמיון המוסרי של האנושות, ויותר מכול ביציאת מצרים עצמה. בעת העתיקה עמדו תמיד האלים לצד הכוח הממוסד. הם ערבו לשלטונם של מלכים, קיסרים ונסיכים – רעיון שקם לתחייה באירופה של ימי הביניים בדמות הדוקטרינה של "זכותם האלוהית של מלכים". השליטים שלטו מפני שהיו אלים, או בני אלים, או מתווכים מרכזיים בין האלים לבני האדם. הם משלו עלי אדמות מאותה סיבה שהשמש משלה בשמים: בארץ ובשמים שרר סדר, שעל פיו החזק שלט בחלש והכוח הבטיח את קיום הסדר. האפשרות שא-לוהים, בורא שמים וארץ, עשוי להתערב במהלך ההיסטוריה כדי לשחרר עבדים לא עלתה כלל על הדעת. כך נולד הפרדוקס שסיפק מאז ואילך השראה לגברים ולנשים לנתק את שלשלאות הדיכוי: הכוח האמיתי ניכר דווקא בדאגה לחסרי הכוח, הגדולה נמדדת על פי יכולתה לשמוע את זעקתם של אלה שאינם נשמעים בדרך כלל – החלשים, הפגיעים, "האלמנה, היתום והגר" – והחירות ראויה לשמה רק אם פירושה חירות לכול.

כאן אנו חייבים תודה להיסטוריון פול ג'ונסון, על אחד התיאורים התמציתיים של תרומת היהדות להיסטוריה של תורת המוסר:

כל התגליות המושגיות הגדולות של האינטלקט נראות בדיעבד מובנות מאליהן ובלתי נמנעות, אבל נדרש כישרון מיוחד כדי לנסחן לראשונה. והיהודים ניחנו במתת זו. אנו חבים להם את רעיון השוויון בפני החוק, הן החוק האלוהי והן החוק האנושי; את רעיון קדושת החיים ויחס הכבוד לאדם באשר הוא אדם; את המצפון האינדיבידואלי ולפיכך את הגאולה

האישית; את המצפון הקיבוצי ולפיכך את האחריות החברתית; את השלום כאידיאל מופשט ואת האהבה כיסודו של הצדק, ועוד רעיונות רבים אחרים המהווים את המצע המוסרי הבסיסי של התודעה האנושית. בלעדי היהודים היה זה מקום ריק בהרבה.

לעולם לא נדע בבירור מה אפשר דווקא לעברים הקדמונים לשמוע קול משמים שקרא לתפיסה חדשה לחלוטין של החיים הדתיים, אך ודאי לא מקרה הוא שההיסטוריה היהודית מתחילה בשני מסעות גדולים, מסעם של אברהם ושרה מארם נהרים ומסעם של משה ובני ישראל ממצרים הפרעונית. ארם נהרים ומצרים היו שתי המעצמות הגדולות ביותר בדורן – מרכזי הציביליזציה הראשונים שהישגיהם הטכנולוגיים עדיין מעוררים בנו יראת כבוד. אבל מה שניכר בין השורות במקרא הוא שעוצמתן המוסרית נפלה בהרבה מיכולתן הטכנית. אלה היו חברות שהתאפיינו בריבוד חברתי ניכר, שבהן התרכזו העושר והכוח בידיים מעטות יחסית ורבים חיו חיים של ייאוש שקט.

ודאי לא מקרה הוא שהאבות – וגם משה עצמו בעת ההתגלות – היו רועים שעשו תקופות ארוכות לבדם, רועים את עדריהם בדממת הגבעות והשדות. אל האנשים הללו התגלה א-לוהים לא כמשהו נראה אלא כנוכחות נשמעת – קול, קריאה. היה זה א-ל שונה לגמרי מהאלוהויות המיתיות, שברובן הגדול היו האנשה של איתני הטבע: השמש, הים, הגשם, הסערה. א-לוהי אברהם ומשה ברא את הטבע, ולפיכך התעלה מעליו. הוא היה בן חורין, במובן הצרופ ביותר של המילה, וקרא למין האנושי ליהנות מחירות דומה. לא להיות קשורים עוד, כפי שהיו אלי המיתוסים, למקום מסוים, לתרבות מסוימת או לסדר חברתי מסוים. הוא לימד את מי ששמע את קולו לתפוס לראשונה כי המבנים החברתיים הקיימים אינם חקוקים במבנה היקום. אלה הם יצירות אנושיות, ולפיכך, בהדרגה א-לוהית, אפשר להמירם במערכת צודקת ושוויונית יותר. ויותר מכול, ההבנה שא-לוהים הוא אחד ויחיד העניקה כבוד חסר תקדים לאדם הפרטי, האחד והיחיד. לראשונה עלה על הדעת הרעיון שחיו של כל אדם הם מקודשים, שכולנו נושאים בתוכנו משהו מן הא-לוהי.

הלהט הדתי של העולם הקדום כיוון יותר מכול ליצירת סדר בתווה ובוהו שאיים ללא הרף, אם בצורת שיטפונות ובצורת ואם בצורת פלישות מבחוץ או מאבקי שליטה פנימיים והרסניים. דפוס החשיבה של המיתוס שמרני במהותו ומבקש לקדש את המצב הקיים. טקסט מצרי קדום המיוחס ל"נפרוהו" מבטא את האימה מפני השינוי שחוללה התסיסה החברתית: "אראה לך ארץ [שרויה] באבל ובמצוקה. הגבר שזרועו חלשה [עכשיו] זרועו נטויה... אראה לך איך הנחות נעשה הגבוה מכולם". השוו זאת לשיר ההודיה ששרה חנה כשהיא יולדת את הבן שציפתה לו כל כך: "ה' מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר, מְשַׁפֵּיל אֶף-מְרוֹמָם. מְקִים מַעֲפָר דָּל, מְאַשְׁפֵּת יָרִים אֲבִיוֹן, לְהוֹשִׁיב עִם-נְדִיבִים וְכֹסֵא כְבוֹד וְנִחְלָם". לראשונה נקשר מושג הא-ל עם שינוי, תמורה, מהפכה. בנוף האנושי שום דבר אינו מקובע, פרט לכללי המוסר עצמו – דבר הנצחי של הא-ל הדורש צדק, שוויון וחמלה וקורא תיגר ללא הרף, מפי רצף של נביאים, על הכוח המשחית ועל ניצול החלשים.

חירות בשלושה מעגלים

יציאת מצרים הפכה לקו פרשת מים בתולדות ישראל והיא נזכרת שוב ושוב בספרי משה (שמות-דברים). היא פתחה את ההתגלות והברית במעמד הר סיני: "אֲנִי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, מִבֵּית עֶבְדִים", והיא הייתה ההיגיון המאחד של המצוות. היא לא רק הסבירה מדוע בני ישראל חייבים לשמור אמונים לא-ל שהצילם והעניק להם את חירותם; חשובה לא פחות העובדה שהיא הייתה תזכורת מתמדת למה שחברה יכולה להיות כשבני האדם שוכחים את א-לוהים וסוגדים במקומו למושגים אנושיים, דוגמת הכוח עצמו. המחשבה על ניסיון אבותיהם במצרים עתידה להזכיר תמיד לבני ישראל מה פירושו של דבר לסבול מרדיפות, ולכן הם יפתחו תחושה של אחווה עם החלשים. משימתם בארץ המובטחת הייתה לבנות את היפוכה של מצרים, את האנטייתזה לאימפריה, חברה חלופית המיוסדת על

עקרונות הצדקה והמשפט ועל סגולות החסד והרחמים. א-לוהי החירות דורש מעם הברית לא פחות מאשר עיצוב סדר חברתי של חירות אוניברסלית, שבו יזכו הכול ליהנות מהדרישות הבסיסיות של כבוד האדם.

המבנה של החירות המקראית מפורט להפליא, ואפשר לסכמו בשלושה ממדים. הראשון הוא הדאגה ההומנית לעניים – העמידה העיקשת על העיקרון שאנשים לא יסבלו לעולם רעב ולא יחוו השפלה בשל מצבם הכלכלי:

כי-תִּשֶׂה בְּרַעְךָ מִשָּׂאת מְאוּמָה, לֹא-תִבָּא אֶל-בֵּיתוֹ לְעֵבֶט עֵבֶטוֹ. בְּחוּץ תַּעֲמֵד, וְהָאִישׁ אֲשֶׁר אָתָּה נֹשֶׂה בּוֹ יוֹצִיא אֵלֶיךָ אֶת-הָעֵבוֹט הַחוּצָה.

וְאִם-אִישׁ עִנִּי הוּא, לֹא תִשָּׁכַב בְּעֵבֶטוֹ. הִשָּׁב תִּשְׁיֵב לוֹ אֶת-הָעֵבוֹט כְּבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ, וְשָׁכַב בְּשִׁלְמָתוֹ...

לֹא-תַעֲשֶׂה שָׂכָר, עִנִּי וְאֶבְיוֹן מֵאֲחִיךָ אוֹ מִגֵּרְךָ אֲשֶׁר בְּאַרְצְךָ בְּשַׁעֲרֶיךָ. בְּיוֹמוֹ תִתֵּן שָׂכָרוֹ וְלֹא-תִבּוֹא עָלָיו הַשֶּׁמֶשׁ, כִּי עִנִּי הוּא וְאֶלְיוֹ הוּא נִשְׂא אֶת-נַפְשׁוֹ...

לֹא תִטֶּה מִשְׁפַּט גֵּר יְתוֹם וְלֹא תִחַבֵּל בְּגֵד אֶלְמָנָה. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּמִצְרַיִם וַיִּפְדֶּךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ מִשָּׁם, עַל-כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶה לַעֲשׂוֹת אֶת-הַדְּבָר הַזֶּה.

כִּי תִקְצַר קִצְרֶךָ בְּשַׁדָּךְ וְשָׁכַחְתָּ עֵמֶר בְּשַׁדָּה, לֹא תִשׁוּב לְקַחְתּוֹ. לְגֵר, לַיְתוֹם וְלַאֶלְמָנָה יִהְיֶה, לְמַעַן יִבְרַכְךָ ה' אֱ-לֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֵׂה יְדֶיךָ.

כִּי תִחַבֵּט זֵיתֶךָ, לֹא תִפָּאֵר אַחֲרֶיךָ. לְגֵר, לַיְתוֹם וְלַאֶלְמָנָה יִהְיֶה. כִּי תִבְצַר כְּרָמְךָ לֹא תַעֲזוֹל אַחֲרֶיךָ. לְגֵר, לַיְתוֹם וְלַאֶלְמָנָה יִהְיֶה.

וְזָכַרְתָּ כִּי-עֶבֶד הָיִיתָ בְּאַרְץ מִצְרַיִם עַל-כֵּן אֲנֹכִי מִצְוֶה לַעֲשׂוֹת אֶת-הַדְּבָר הַזֶּה (דברים כד, י-כב).

יש משהו הומני להפליא בחוקים הללו, ואף על פי שהם מתייחסים לסדר חברתי אגררי שהתקיים לפני יותר משלושת אלפי שנים העיקרון שהם מתווים נותר נכון ומשכנע עד היום. החירות, כפי שמזכיר לנו הכלכלן חתן פרס נובל אמרטיה סאן, אינה מתמצית בהעדר אילוצים בלבד. "הפועל הכבול, שנולד לתוך עבדות למחצה, הילדה המשועבדת הנחנקת תחת לחציה של חברה דכאנית, הפועל חסר האונים וחסר האדמה שאין לו אמצעי מחיה של ממש – כל אלה עשוקים לא רק מבחינת רווחתם אלא גם מבחינת יכולתם לנהל חיים אחראיים, התלויים בכך שיהנו מחירויות יסוד מסוימות". על פי אמות המידה של המקרא, חברה שבה העושר מוחזק בידי מעטים ורבים חיים בה על סף רעב איננה חברה חופשית.

הממד השני, הרדיקלי לא פחות והקשור במהותו לחוויית הגלות של עם ישראל, הוא הדאגה לזכויותיו ולרווחתו של הגר, הזר. ספרי החומש חוזרים ללא לאות על המוטיב הזה – חכמים הצביעו על כך שהתורה מצווה במקום אחד בלבד על אהבת הרע, אבל את אהבת הגר היא תובעת בלא פחות משלושים ושישה מקומות. "וְגֵר לֹא תִלְחָץ וְאִתָּם יִדְעַתֶּם אֶת-נַפְשׁ הַגֵּר, כִּי-גֵרִים הָיִיתֶם בְּאַרְץ מִצְרַיִם" (שמות כג, ט). בעולם העתיק בכלל, אפילו אצל אנשים כמו אפלטון ואריסטו, הזר נחשב ליצור נוכרי, המצוי מחוץ למעגל הדאגה ואינו זכאי לזכויות אזרח או למעמד של אזרח. פילוסופים אלה לא היו מסוגלים כלל לתפוס את העיקרון של "חֻקָּה אַחַת לְכֹם וְלְגֵר הַגֵּר... כְּכֹם כְּגֵר יִהְיֶה לְפָנַי ה'" (במדבר טו, טז). זוהי המהפכה השנייה של יציאת מצרים, וחלק מהמאבק המוסרי של עם ישראל נגד השבטיות וממשיכתה המודרנית, הלאומנות הקסנופובית, שונאת הזרים. גם לזרים יש זכויות וגם הם זכאים לתבוע מאיתנו יחס הומני, שהרי כולנו נחשבים זרים בעיני מישהו אחר. את העיקרון הזה אמור עם ישראל לא רק לדעת באופן מופשט אלא גם לחוש בעומק זיכרונו הקיבוצי. "כִּי-גֵרִים הָיִיתֶם בְּאַרְץ מִצְרַיִם".

ההשפעה השלישית והמשכנעת ביותר שנטלו עמם בני ישראל ממצרים היא מימוש החירות במימד הזמן: המבנה המשולש של השבתונים – היום השביעי, השנה השביעית והיובל, השנה המציינת את השלמתם של שבעה מחזורים של שבע שנים. למרות ניסיונותיהם של היסטוריונים לאתר את מקורו של רעיון זה בלוח השנה הבבלי, מושג השבת היה חידוש חסר תקדים. משמעותו היא שביום אחד בכל שבעה ימים מושעות כל היררכיות העושר והכוח. אי אפשר לאלץ איש לעבוד: לא שכירים, לא עבדים, אפילו לא את בהמות הבית. בשנה השביעית נשמטים חובות ועבדים יוצאים לחופשי. בשנת היובל, עם הישמע קול השופר המבשר "דָרוֹר בְּאָרֶץ לְכָל-יִשְׂרָאֵל" (ויקרא כה, י), שבות האדמות לבעליהן המקוריים. ההיגיון העומד בבסיס החוקים הללו הוא פשוט: "פִּי-לִי בְנֵי-יִשְׂרָאֵל עֲבָדִים, עֲבָדִי הֵם אֲשֶׁר-הוֹצֵאתִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם" (ויקרא כה, נה). ועבדי הא-ל אינם רשאים להיות עבדים לאדם.

אוטופיה עכשיו

החוק המקראי לא שם קץ לעבדות. זו בוטלה במערב רק במאה התשע-עשרה, ובארצות הברית רק אחרי מלחמת האזרחים. אבל הוא שם קץ לעבדות כעובדה נתונה מלידה, כעובדה אונטולוגית. על פי החוק המקראי היא הפכה למצב זמני, למשהו המושעה בכל יום שביעי ומסתיים בתום שבע שנים. השבת, שנת השמיטה ושנת היובל היו לתרומתה המקורית ביותר של היהדות לחיים הפוליטיים. בהיסטוריה של המחשבה האנושית הופיעו אוטופיות רבות, גני עדן מדומיינים. אף אחת מהן לא התממשה. המילה "אוטופיה" עצמה פירושה "שום מקום". אוטופיות אינן מתגשמות לעולם כי הן אינן מצוידות במפה ריאליסטית המראה איך להגיע מכאן לשם. הן מנותקות מן ההווה. הן יכולות להתרחש רק בעקבות מהפכה, אלא שכל מהפכה, כמעט ללא יוצא מן הכלל, מחליפה עוול בעוול ואי שוויון באי שוויון משלה. הרעיון המיוחד ליהדות הוא רעיון השבת כ"אוטופיה עכשיו", חזרה הנשנית מדי שבעה ימים ומדי שבע שנים על סדר חברתי אידיאלי, שבו המנוחה היא חלק מהתחום הציבורי והיא זמינה לכול במידה שווה. השבת היא המימוש החי של ימות המשיח, עולם של שלום שבו כל סכסוך ומאבק מגיעים לקצם (הזמני) והבריאה כולה שרה שיר של הוויה לבוראה.

ניתוחו הארוך והמפורט של נורמן גוטוולד על עם ישראל הקדום מסתיים במסקנה – הנכונה, לדעתי – שאמונת ישראל היא "המודעות העצמית המובהקת של חברה שהכול בה שווים". עם ישראל, הוא אומר, "חשב שהוא שונה מפני שאכן היה שונה: הוא היווה מערכת חברתית שוויונית שהתקיימה בלבן של חברות מרובדות". אמנם, השוויון הזה ודאי לא היה שלם, ותמיד נשקפה לו סכנה. זהו הפזמון הנשמע שוב ושוב מפי הנביאים – שהם עצמם, בנכונותם להתעמת עם מלכים ולדבר אמת באוזני השלטון, מעידים על השוויוניות המהותית הנהוגה ביהדות. אבל היהודים, יותר מכל עם אחר, הצליחו לקיים בקרבם את עקרון הכבוד בתנאים של מצוקה ועוני. אפשר ללמוד רבות מאנקדוטה המובאת אצל מלווין אורופסקי אשר מספר על פגישתו הראשונה של ברנדייס עם מהגרים יהודים שהגיעו לארצות הברית ממזרח אירופה, במסגרת תפקידו כבורר בשביתת עובדי ענף הלבוש בניו יורק בשנת 1910:

בשעה ששוטט בין בתי המלאכה שמע כמה וכמה מריבות בין פועלים ומעבידיהם ונדהם לראות שהם מתייחסים זה אל זה כשווים אל שווים ולא כנחותים אל נעלים מהם. באחד הוויכוחים צעק עובד אחד על הבעלים: "איר דארפט זיך שעמען! פאסט דאס פאר א ייד?" ("תתבייש לך! כך מתנהג יהודי?") ומפעיל מכונה אחר הטיף למעבידו באמצעות פסוק מישעיהו: "וְאַתֶּם בְּעֵרְתֶּם הַכֶּרֶם, גָּזַלְתֶּם הָעֵנִי בְּבִתְיֶכֶם. מִה-לָּכֶם תִּדְבְּקָאוּ עִמִּי וּפְנֵי עֲנִיִּים תִּטְחֲנוּ, נָא-אֶ-דְנֵי ה' צְבָאוֹת".

בעיני התורה, ולא פחות מכך ביהדות הפוסט-מקראית, החברה היא תבנית מוסרית, מקום שבו החירות היא מציאות קיבוצית שהכול תורמים לה ושמעניקה לכול גישה שווה, אם לא לעושר ולכוח הרי לפחות לכבוד האנושי בצורתו המוחשית ביותר: לחם לאכול, בגד ללבוש,

מקור פרנסה עצמאי וקורת גג. הנביא מיכה מדבר בחזונו המפורסם על עולם שבו ישבו הכול
"אִישׁ תַּחַת גִּפְנוֹ וְתַחַת תְּאֲנָתוֹ וְאֵין מִחְרִיד". אין זו הגרסה היחידה של חברה שוויונית, אבל
זוהי הגרסה העתיקה ביותר, הגרסה שמומשה בצורה העקבית ביותר, הגרסה ההומנית
ביותר. היא לא הופיעה במקרה. קיומה היה מיוסד על זיכרון קיבוצי. פעם בשנה, מדי שנה,
מצווה כל יהודי לחיות מחדש את חווית מצרים כתזכורת מתמדת ללחם העוני ולמרור
העבדות – לדעת כי הקרב על החירות אינו מסתיים לעולם, יש להיאבק למענה בכל דור ודור.